

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС
ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

БЕРДАҚ НОМИДАГИ ҚОРАҚАЛПОҚ ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

Қўлёзма ҳуқуқида

УДК: 4/943

ПИРЕКЕЕВА Амангул Ансатбаевна

КОНИМЕХ ҚОРАҚАЛПОҚЛАРИ ШЕВАСИ

10.02.02 - туркий тиллар (қорақалпоқ тили)

Филология фанлари номзоди илмий даражасини
олиш учун тақдим этилган диссертация

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т И

Н У К У С - 2012

Тадқиқот Ажиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институтининг қорақалпоқ тилшунослиги кафедрасида бажарилган.

Илмий раҳбар:

Қорақалпоғистон Республикасига хизмат
кўрсатган фан арбоби, филология
фанлари доктори, профессор
Доспанов Орақбай Доспанович

Расмий оппонентлар:

филология фанлари доктори, профессор
Абдиназимов Шамшетдин Нажимович

филология фанлари номзоди
Алланазаров Қутлимурат Алланазарович

Етакчи илмий муассаса:

ЎзФА Тил ва адабиёт институти

Ҳимоя 20 йил _____ ойининг _____ куни соат _____ да
Бердақ номидаги Қорақалпоқ давлат университети ҳузуридаги
Д.067.10.01 рақамли филология фанлари доктори илмий даражасини олиш
учун ёзилган диссертацияларни ҳимоя қилиш бўйича Ихтисослашган
кенгаш йиғилишида ўтказилади.

Манзил: 230100, Нукус шаҳри, акад. Ч. Абдиров кўчаси, 1.

Диссертация билан Бердақ номидаги Қорақалпоқ давлат
университетининг асосий кутубхонасида танишиш мумкин.

Манзил: 230100, Нукус шаҳри, акад. Ч. Абдиров кўчаси, 1.

Автореферат 20 йилнинг «_____» _____ да тарқатилди.

Ихтисослашган кенгаш илмий котиби,
филология фанлари номзоди

Қ. Пахратдинов

ДИССЕРТАЦИЯНИНГ УМУМИЙ ТАВСИФИ

Мавзунинг долзарблиги. Ҳар қандай тил ўша тилда сўзлашувчи миллат номи билан боғлиқ. Тилда эса халқнинг миллий ўзлиги, маданияти, тарихи, этнографияси ва бошқа миллий хусусиятларини ўзида акс эттирувчи белгилар сақланиб қолади.

Президентимиз И.А.Каримов она тилини дин билан бир қаторда турувчи маънавиятимизнинг энг асосий мезонларидан бири сифатида қайд қилади¹. Қорақалпоғистон ҳудудидан ташқарида истиқомат қиладиган қорақалпоқлар ҳам она тилимиз – қорақалпоқ тилида алоқа қилишади. Шундай халқ вакиллари билан Навоий вилояти Конимех туманида яшовчи қорақалпоқлар бўлиб, мазкур тумандаги қорақалпоқлар тилига хос бўлган истеъмол доираси чекланган лексикани, хусусан, ҳудудий хусусиятга эга бўлган сўзларни ўз вақтида тўплаш, уларни илмий таҳлил қилиш, она тили хусусиятларини англаш, уни келажак авлодларга авайлаб-асраб етказиш, диалектал бирликларни илмий муаммалага киритиш каби масалалар, ҳозирги қорақалпоқ диалектологияси олдида турган, кечиктириб бўлмайдиган муаммолар жумласига киради. Зотан қорақалпоқ тили диалект ва шевалари муайян даражада ўрганилган бўлса ҳам, Ўзбекистон Республикасининг бошқа ҳудудларида яшовчи туркийзабон – ўзбек, қozoқ, қирғиз, туркман халқлари вакиллари билан қўшни ва аралаш яшаётган қорақалпоқлар сўзлашув тили бўйича баъзи мақолаларни ҳисобга олмаганда, бу хусусда диққатга лойиқ бир иш қилинмади. Шу нуқтаи назардан қараганда, тадқиқот ишимизнинг ҳозирги тилшунослик талабларига мувофиқ бажарилиши, тадқиқотчилар назаридан четда қолиб келаётган муаммога бағишланганлиги ҳам унинг долзарблигини кўрсатувчи ҳолатлардан биридир.

Муаммонинг ўрганилганлик даражаси. Қорақалпоғистон ҳудудида яшовчи ўзбеклар², қozoқлар³, туркманлар⁴ тилларидаги диалектал хусусиятлар масаласи баъзи тадқиқотларда ўрганилган бўлса ҳам Қорақалпоғистон Республикасидан ташқарида яшовчи қорақалпоқлар тили тарихий-лингвистик йўналишда ҳонузгача ўрганилмади. Тадқиқот ишимизда Конимех тумани қорақалпоқлари сўзлашув тили хусусиятлари монографик режада биринчи бор махсус текшириш объекти бўлмоқда.

Диссертация мавзусининг илмий-тадқиқот ишлари режалари билан боғлиқлиги. Тадқиқот иши Ажиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институти Қорақалпоқ тилшунослиги кафедрасининг

¹ Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас кўч. – Тошкент: Манавият, 2008. Б. 82-85.

² Ибрагимов Ю.М. Жанубий Оролбўйи ўзбек шевалари тадқиқи.: Филол. фан. докт. дис. ... автореф. – Тошкент, 2000: Ибрагимов З.Ю. Қорақалпоғистон ўзбек шевалари қишлоқ хўжалиги лексикасининг лингвогеографик тадқиқи.: Филол. фан. номз. дис. ... автореф. – Тошкент, 2009.

³ Бекетов Б. Қарақалпақ қазақтарының тілі. – Алматы: Рауан, 1992. Б. 124.

⁴ Аразов А.Т. Қорақалпоғистон туркманларининг сўзлашув тили билан қорақалпоқ тилининг ўзаро таъсири ва интерференция ҳодисаси.: Филол. фан. номз. дис. ... автореф. – Нукус, 2006.

«Қорақалпоқ тилини ўқитишни такомиллаштириш» муаммоларига бағишланган илмий-тадқиқот ишлари режасига мувофиқ бажарилмоқда.

Тадқиқотнинг мақсади. Тадқиқотнинг асосий мақсади – қардош халқлар билан яшаётган Навоий вилояти Конимех туманидаги қорақалпоқлар сўзлашув тили материалларини тўплаб, уларни қорақалпоқ адабий тилига, тилимизнинг шимолий ва жанубий диалектларига, туркийзабон халқлар диалектлари билан қиёсий ўрганиб, хусусиятларини аниқлаш бўлиб ҳисобланади.

Тадқиқот вазифалари.

- Конимех шевасининг фонетик хусусиятларини аниқлаш;
- Конимех шевасининг лексик хусусиятларини таҳлил қилиш;
- шеванинг грамматик шакл ва категорияларидаги хусусиятларни қардош тиллар материалларига қиёсий-тарихий жиҳатдан таққослаш воситасида уларни таҳлил қилиш;
- Конимех шевасининг қисқача диалектологик луғатини тузиш ва ҳ.

Тадқиқот объекти ва предмети. Навоий вилояти Конимех туманида яшовчи қорақалпоқлар сўзлашув тилидан тўпланган диалектологик материаллар тадқиқот объекти бўлиб хизмат қилади. Диалектология соҳасидаги назарий манбалар, туркий тиллардаги диалектологик луғатлар, илмий ишлар Конимех шевасини қиёсий ўрганишнинг предмети ташкил этади.

Тадқиқот методлари. Ишда қиёсий-тавсифий, қиёсий-тарихий, синхрон-диахрон таҳлил, статистик методлари қўлланилди.

Тадқиқотнинг илмий фарази:

1. Конимех қорақалпоқлари тилида улар билан аралаш яшаётган туркий халқлар вакиллари тиллари хусусиятларининг сақланиб қолиши мумкинлиги;
2. Айниқса, ўзбек ва қozoқ миллатлари вакиллари тилларининг таъсири бор эканлиги;
3. Конимех қорақалпоқлари тилидаги сўзларнинг бошқа миллат вакиллари тилига ўтиб, шевага хос фарқларни ҳосил қилиши мумкинлиги ташкил қилади.

Тадқиқот манбалари. Қорақалпоқ тили диалектлари ва шеваларини маълум бир тартибга тушириш, тизим сифатида ўрганиш ишига Н.А.Баскаков, Д.С.Насыров, О.Доспанов, О.Бекбаўлов каби олимлар ишлари катта ҳисса қўшди. Тадқиқотни ёзишда машҳур туркологлар: С.Е.Малов, Д.Е.Поливанов; ўзбек диалектологларидан: В.В.Решетов, Ш.Шоабдурахмонов, А.Ишаев, Ю.Ибрагимов, Н.Муродова, Г.Йўлдошев, А.Шерматов, З.Ибрагимоваларнинг илмий ишлари ва улардаги илғор фикрлар тадқиқот учун илмий-назарий асос вазифасини ўтади.

Шунингдек, қиёслаш мақсадида 2000-2010-йиллар давомида Конимех қорақалпоқлари сўзлашув тилидан тўпланган диалектологик экспедиция материаллари, «Конимех тонги» газетаси материаллари, Нурата, Конимех туманларида яшаб ижод қилган бахшилар Бегмурод Жўрабой ўғлидан,

Қурбон Наурузовдан ёзиб олинган дostonлар матнлари тадқиқотга асосий манба бўлиб хизмат қилди.

Ҳимояга олиб чиқилаётган асосий ҳолатлар:

1. Конимех қорақалпоқлари шеваси қорақалпоқ тилининг ажралган шеваларининг бири.
2. Конимех қорақалпоқлари шевасининг фонетик хусусиятлари белгиланди.
3. Шевага хос сўзлар мавзувий гуруҳларга бўлиб ўрганилди.
4. Шевага хос сўзларнинг морфологик қурилиши, грамматик шакл ва категорияларидаги фарқларни қорақалпоқ тили диалектларига қиёслаш орқали унинг сифат фарқлари аниқланди.

Тадқиқотнинг илмий янгилиги шуки, унда Қорақалпоғистон Республикаси ҳудудидан ташқарида - Конимех туманида яшовчи қорақалпоқлар шеваси ўрганилган. Тўпланган тил материаллари қорақалпоқ миллий адабий тилига, тилимизнинг шимолий ва жанубий диалекти ва шеваларига қиёсланди. Конимех қорақалпоқлари шеваси ажралган шевалардан бири эканлиги, унинг фонетик, лексик ва грамматик хусусиятлари илмий асосда таҳлил қилинди.

Тадқиқотнинг илмий ва амалий аҳамияти.

- Қорақалпоқ диалектологиясида ҳудудий ажралган шеваларни бундан кейин ҳам ўрганиш ишларида;
- Қорақалпоқ тили диалектологик луғатини тузишда;
- Конимех қорақалпоқлари шевасининг лисоний хусусиятларини илмий-назарий жиҳатдан умумлаштиришда диалектал хусусиятлари ёритиб беришда фойдаланиш мумкин;
- Унинг материалларидан қорақалпоқ диалектологияси бўйича дарсликлар, қўлланмалар тузишда, диалектологик луғатлар яратишда, Олий ва ўрта махсус ўқув юртларида она тилини ўқитишда, касб-ҳунар коллежлари, академик лицей ва олий таълим соҳасида диалектология масалаларини ўргатишда фойдаланиш мумкин.

Натижаларнинг жорий қилиниши. Диссертация ишининг асосий мазмуни Ажиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институти талабалари билан ўтказилган ўқув машғулотларида, коллеж талабалари дарсларида, қорақалпоқ, ўзбек, қозоқ тиллари кафедралари илмий-назарий семинарларида, Республика ва пединститут миқёсида ўтказилган илмий-назарий, илмий-амалий конференцияларда қилинган маърузаларда баён қилинган.

Ишнинг синовдан ўтиши. Тадқиқот Ажиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институти Қорақалпоқ тилшунослиги кафедраси мажлисида, Бердақ номидаги Қорақалпоқ давлат университети ҳузуридаги Д. 067.10.01 филология фанлари доктори илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертацияларни ҳимоя қилиш бўйича Ихтисослашган Кенгаш ҳузуридаги илмий семинарда муҳокама қилиниб, ҳимояга тавсия қилинган.

Натижаларнинг эълон қилинганлиги. Тадқиқотнинг асосий мазмуни ва яқунлари ЎзР ФА ҚҚБ «Хабаршысы», Челябинск давлат университети «Вестник» журналларида чоп этилган 5 та мақолада, Ажиниёз номидаги НДПИ, Тошкент Аграр университети Нукус филиали профессор-ўқитувчиларининг илмий-назарий анжуманларида қилинган баёнотларида, 2009-2010-ўқув йилида Навоий вилояти Конимех туманида ташкил қилинган фольклор-диалектологик экспедицияси материалларини ўз ичига олган «Конимех қорақалпоқлари тилининг баъзи хусусиятлари» (Нукус: Қорақалпоғистон, 2010 й) номли қўлланмаларда ўз ифодасини топган.

Диссертациянинг тузилиши ва ҳажми. Диссертация кириш, уч боб, хулоса, фойдаланилган адабиётлар рўйхати ва иловалардан иборат бўлиб, унинг умумий ҳажми 148 бетни ташкил қилади.

ДИССЕРТАЦИЯНИНГ АСОСИЙ МАЗМУНИ

Ишнинг умумий тавсифи бўлимида мавзунинг долзарблиги, муаммонинг ўрганилганлик даражаси, мақсад ва вазифалари, илмий янгилиги, методлари ва шу кабиларга эътибор берилади.

«Кириш» қисмида мавзуга оид илмий-назарий адабиётларга муносабат билдирилади, чет ҳудудлардаги шеваларни ўрганишга бағишланган туркийшуносликдаги, қорақалпоқ диалектологиясидаги фикр ва мулаҳазаларга шарқлар берилади. Д.С.Насыров Бухоро ва Навоий вилоятларидаги қорақалпоқ шеваларини «бөлекленген»¹ (ажралган) деб, ўзбек диалектолог Д.Абдурахманов: «Маълум бир шеванинг тарқалиш чегараси аниқ бир ҳудудни пайдо қилмайди. Диалектал сўзларнинг ўзаро аралашishi натижасида пайдо бўладиган лексик бирликлар тарқалиши муайян зонага тегишли бўлади, бундай шеваларни «зонал шевалар» деб аташ мумкин» деб қайд қилади². Демак, ҳар бир шева ёки диалектлардаги тил белгиларининг ўзига хослигига асосланган ҳолда Конимех қорақалпоқлари шевасини *ажралган шева* деб аташ мумкин.

Диссертациянинг биринчи боби **«Конимех қорақалпоқлари шевасининг фонетик хусусиятлари»** деб аталиб, у икки бўлимдан иборат.

«Унлилардаги хусусиятлар» Конимех қорақалпоқлари шевасидаги унли ва ундош товушлар ҳозирги қорақалпоқ адабий тилидаги унли ва ундош товушлардан ўзининг миқдори ва сифати жиҳатидан фарқланади. Бундай ҳодисалар шевадаги унли ва ундош товушларнинг ўзаро алмашиши ёки уларнинг маълум бир сўзларда тушиб қолиши, баъзи сўзларда кўшилиши кабиларда кўзга ташланади. Шевада унлилар алмашиши ҳар хил. Ясаиш ўрнига кўра каттиқ унлилар, юмшоқ унлилар билан, аксинча баъзан юмшоқ

¹ Насыров Д.С. Становление каракалпакского общенародного разговорного языка и его диалектная система. – Нукус-Казань, 1976.

² Абдурахманов Д., Садиқов Т., Насыров Ш., Турабаева М. Ўзбек шевалари лексикаси. – Тошкент: Фан, 1991. – Б. 38.

унлилар қаттиқ унлилар билан, баъзан эса ясашиш ўрнига кўра кенг унлилар тор унлилар билан алмашади.

Адабий тилдаги юмшоқ *э* товуши ўрнида шевада бир қатор сўзлар биринчи бўғинида қаттиқ *а* товуши ишлатилиши натижасида шева тилида қаттиқ талаффуз қилинади: *шэрт-шарт, қэсийетли-қасиятлы, жэнжел-жанжал, гэн-ган, эжел-ажал* ва ҳ.

А фонемаси шевада артикуляцион жиҳатдан тил орқасида ҳосил бўлади. У талаффузига кўра козоқ ва нўғой тилларидаги тил орқа *а* товушига баробар¹. Ўзбек тили «дж» ловчи (Навоий вилояти), «й» ловчи барча шеваларида эса бу фонема лабланган (*а*⁰) шаклида айтилади².

е~а товушлари алмашиши. Масалан: *кесел-касал, кеше-кеша, сен-сан, себен-сабан, мийўе-мийўа* каби.

Бу товушлар алмашиб қўлланилиши қорақалпоқ тили шева ва диалектларида учрайди³.

э~е товушлари алмашиши ниҳоятда кам сўзларда кўзга ташланади: *несийбе~нэсиби, бекем~мэккэм, бенде~бэндэ, кемшилик~кэмшилик*.

о~у товушлари алмашиши. Адабий тилда *о* товуши қўлланиладиган ўринларда шевада баъзи ўринларда *у* товуши қўлланилади: *отырыў~утуруў, онда~унда, оның~уның, ол~ул, сораў-сураў* ва ҳ.

Товушлар алмашиши туркий тилларнинг ҳар бирига хос анъанавий ҳодиса. *О* товушининг сўз бошида дифтонг шаклида айтилиши тилимиздаги асосий фонетик ҳодисадир. Сўз бошида *о* товушининг дифтонг сифатида айтилиши козоқ ва нўғой тилларида, ўзбек тилининг қипчоқ диалектларида учрайди.

ө товуши *о* нинг юмшоқ варианты. Бу фонема шевада сўз бошида *ў* тарзида айтилади. Мазкур товуш шевада, қорақалпоқ адабий тилида, қипчоқ гуруҳидаги лаҳжаларда, бошқа туркий тилларда, хусусан, ўғиз гуруҳидаги тилларда тил ўртасида ҳосил бўлишга мойилроқдир.

Шевада *ө* товуши *о* каби қўлланилиши, кўпгина туркий тилларда муштарак хусусиятни юзага чиқаради, аммо бу товуш ўзбек тилида йўқ.

Ы-и товушлари шевада сўзларнинг боши, ўртаси, охирида, ўзак ва қўшимчаларда ҳам қўллана олади.

У товуши ҳам сўзнинг барча ўринларида келади, аммо иккинчи ва ундан кейинги бўғинларда келиши тил олди *ы* товуши ўрнида келган *у* ҳисобланади.

у товуши фонематик табиатига кўра адабий тил, козоқ, ўзбек тилларининг сингармонизми йўқолмаган диалектларидаги товушга ўхшаш.

¹ Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. – М., 1958. Т. II. – С. 30.

² Решетов В.В. Узбекский язык. – Ташкент, 1959. Ч. I. – С. 118.

³ Бекбаўлов О. Каракалпак тилининг Мойнак говориның даўыслылар системасы // ӨзССР ИА ҚФ Хабаршысы. – Нөкис, 1963. - № 4. – Б. 90-97; Каракалпак тилин түслик диалектиниң фонетикасы бойынша бир қанша бақлаўлар // ӨзССР ИА ҚФ Хабаршысы. – Нөкис, 1964. - №4. – Б. 78-85; Насыров Д.С. Становление каракалпакского общенародного разговорного языка и его диалектная система. – Нукус-Казань, 1976.

Ундошлардаги хусусиятлар. Шевада унлиларга нисбатан ундошларда товушлар алмашиши анча махсулдор.

c~ш товушлари алмашиши. Бу алмашиш кўп учрайдиган ва сўзнинг барча ўринларида содир бўладиган ҳодисадир.

Сўз бошида: *сондай//шундай, сол//шул* ва б.

Сўз ўртасида: *песин//пешин, исеним//ишаным, писиў//пишиў* ва б.

Сўз охирида: *ис//иш, жас//йаш, қус//қуш, қос//ғош, жарас//йараш, гаргыс//қаргыш* ва б.

ж~ш товушлари алмашиши. Конимех қорақалпоқлари тилида *ж* товуши доимий *й* га алмашиш хусусиятига эга. Масалан: *жамаў//йамағ, жаңағи//йаңағи, жыйын//йығын, жалаңаш//йалаңаш, жазылган//йазылган.*

Мазкур фонетик ҳодиса қорақалпоқ тили диалектларида ҳам учрайди¹.

г~қ алмашиши. Қорақалпоқ адабий тилидаги сирғалувчи *г* ундоши ўрнида Конимех қорақалпоқлари шеvasида портловчи *қ* товуши қўлланилади: *гаўга//қаўга, гаргыс//қаргыш, қарры//қарры, гарбыз//қарбыз* ва ҳ.

п~м товушлари алмашиши. Адабий тилдаги лаб-лаб *п* товуши ўрнида шевада лаб-лаб *м* товуши ишлатилади: *душпан//душман, мақнал//бахмал.*

Конимех туманида яшовчи бошқа миллат (ўзбек, қозоқ) вакиллари тилларида *ч* товуши ўзак ва қўшимчаларда ҳам бор. Бу ҳолат улар билан аралаш яшаётган қорақалпоқлар тилида ҳам бор: *шапан-чапан, қайшы-қайчы.*

ч товуши қадимги Урхун-Енисей ёзувларида ҳам учрайди. Баъзи олимлар XIII-XIV аср ёдгорлиги «Кодекс Куманикус»да ҳам *ч* товушининг борлигини айтадилар². Бу ҳол *ч* товуши туркий тилларга қадимдан хос эканлигини кўрсатади.

ч товушининг Конимех қорақалпоқлари тилида бўлиши унинг қадимий тиллар қолдиғи эканлигини кўрсатмайди, балки уни қўшни тиллар таъсирида юз берган тил ҳодисаси деб ҳисоблаймиз. Чунки: 1) *ч* товуши ўзбек ва тожик тилларига доимий хос бўлган товуш; 2) бу товушнинг алмашиши шева аъзоларининг барчасига хос эмас, балки у ўзбеклар билан аралаш яшовчи қорақалпоқлар нутқига хос.

ў~г товушлари алмашиши. Адабий тилдаги *ў* товуши ўрнида шевада кўпроқ *г* товуши қўлланилади: *аўыр//агыр, туўры//туғры, таў//тағ, аўнаў//агнаў, сораў//сурағ, жамаў//йамағ.*

ў~в товушлари алмашиши: *баў-бов, дийўал-девол.*

г~к товушлари алмашиши: *гөне-көне, гүмис-кумуш, -күмис, шегиниў-шекиниў, д~т* сўзларида кўзатилади *дөҳмет-туқмет, душшы-тушшы.* Н.А.Баскаков *д* товушининг *т* нинг варианты сифатида қўлланилиши қорақалпоқ тили жанубий диалектида кўп учрашини, *д* товушининг сўз

¹ Насыров Д.С. Становление каракалпакского общенародного разговорного языка и его диалектная система. – Нукус-Казань, 1976. – Б. 269-270; Бекбаёлов О. Каракалпак тили түслик диалектининң даўыссызлар системасы // ӨзССР ИА ҚҚБ Хабаршысы. – Нөкис, 1965. – № 3. – Б. 75.

² Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. – М., 1952. Т. II. – С. 75-76.

бошида келиши эса араб-форс тилларидан сўз ўзлаштириш натижаси эканлигини қайд қилади¹.

Ўрганилаётган шевада қорақалпоқ тили бошқа шеваларида учрамайдиган фонетик ҳодиса (протеза) ҳам мавжуд: *тири-тирик*, *ҳарип-арип*, *ыссы-ыссық*.

Демак, сўзларда унли ва ундош товушларнинг алмашиши барча сўзларга хос бўлган қонуният бўлмасдан, балки Конимех қорақалпоқлари шевасидаги баъзи сўзларга хос ҳодисадир. Аммо барибир бундай фонетик ҳодисалар бошқа туркий тилларга ҳам хос ҳодиса бўлганлиги сабабли уларни тил тараққиётидаги қонуний ҳолат деб тушуниш лозим.

Иккинчи боб «**Конимех шевасининг лексик хусусиятлари**» деб номланиб, у икки бўлимдан иборатдир. Биринчи бўлим «Сўзларнинг мавзувий гуруҳлари» деб номланади.

Қариндошлик атамаларининг қадимий тизими туркий халқларнинг кўпларида учрайди².

Конимех қорақалпоқлари шевасида ўз дадасига *ата* деб мурожаат қилишади. Масалан, 1945-жылы бизди қышлаққа қайтарды. Келсам *анам* улган, *атам* бар йекан (Шўркўл).

Ата сўзи бобога нисбатан қўлланилади: Мен *атам* менен эжемниң биринши немереси боғанмын (Янгиқозган). Бу сўз қайнота маъносида ҳам қўлланилади: *қайнатам* биз бенен жасайды. Өзине *ата* деп мүрәжат етеди (Шўркўл).

Конимех қорақалпоқлари шевасида онани *эже* деб атайды: *Эжемдер* дастық дейтин йеди (Янгиқозган).

Бабай сўзи: 1) дадасининг дадаси маъносида; 2) ёши катта одамга нисбатан қўлланилади: *Бабай*, қайдан киятсыз? (Янгиқозган). Ўзбеклар билан аралаш яшаётган қорақалпоқлар тилида *буўа* сўзи ҳам ишлатилади.

Әке сўзи адабий тилдаги *эжага*, *ага* сўзларига мувофиқ келади. Ўзбек ва уйғурларда ака-укалар ўзидан каттасини, қорақалпоқ, қозоқ, қирғиз тилларида бу сўз дадасига нисбатан қўлланилади.

Шоркўл худуди қорақалпоқлари тилида *әке* сўз эркак кишиларга нисбатан ҳурмат маъносини билдирса, Сарибел қорақалпоқлари *әке* деб дадасига, Мўйноқ шевасида *әке* сўзи дадасига ва унинг билан тенгдош кишиларга қўлланилади³.

Апа – сўзи Конимех қорақалпоқлари шевасида қорақалпоқ адабий тилидагидек: 1) апа, 2) қыз апа, 3) ўзидан катта аёл маъноларида қўлланилади. Шевада *қыз апа* маъносида *әнке* сўзи ҳам учрайди.

¹ Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. – М., 1952. Т. II. – С. 65.

² Покровская Л.А. Термины родства в тюркских языках. - Сб.: Исторические развитие лексики тюркских языках. – М., 1961.

³ Бегжанов Т. Мойнақ гово­рының қарақалпақ әдебий тилине қатнасы жөнинде гейпара пикирлер // ӨзССР ИА ҚҚФ Хабаршысы. – Нөкис, 1966. - № 3. – Б. 88.

Аға қариндошлик атамаси 4 хил маънода: 1) эке, 2) қайиноға, 3) катта ёшдаги кишига ҳурмат маъносида, 4) ўзидан катта ака маъноларида қўлланилади.

Конимех қорақалпоқлари тилида *жеңге* атамаси 1) акасининг хотинига, 2) қайиноға хотинига нисбатан қўлланилади. Шунингдек, қиз ва йигит орасидаги воситачи аёлга *қыз қашар жеңге* атамаси қўлланилади.

Сиңли/сиңил тўғишган опа-сингилларга нисбатан ишлатилади. Қадимги қўлёмаларда бу сўз *sin'il* (сингли) шаклида ишлатилган¹.

Конимех қорақалпоқлари шевасида ўзбеклар билан қўшни ўтирган қорақалпоқлар ўз қиз укасига сиңли деб мурожаат қилиши кенг тарқалган: Мениң иккита *сиңлим* бар (Шодибек). - ад.т. *қарындасым*.

Адабий тилда табу вазифасидаги *бийкеш* қариндошлик атамаси фақат катта ёшдаги одамлар тилида *бийкеш* тарзида қўлланилади. Ҳозир эса қайинсингил атамаси кўпроқ ишлатилади: Жеңгелери қайин сиңлисине ат қойиб алады (Шўртепа). - ад.т. да *бийкеш*. Уларни ўз исмлари билан эмас, балки *еркежан, еркем, шырайлым, ақ қыз, қуралай* каби отлар билан аташ расм бўлган.

Қорақалпоқ адабий тилида набира маъносини билдиришда *ақлық* атамаси, ўрганилаётган шевада эса *немере* атамаси ишлатилади.

Қариндошлик маъносини билдирувчи *уни* сўзи –*уни/укэ, ене, жезде, кўйеў, келин, қарындас, жийен-жийенишар, дайы-нағашы* сўзлари ишлатилади. *Амаки* сўзи Сарибел қорақалпоқлари тилида учрамайди. Шодибек қишлоғида бу сўз отанинг акаларини ёки укасининг эр болаларини билдиради.

Уй-рўзғор буюмларига тегишли атамалар қорақалпоқ тили жанубий диалектига кўпинча ўхшаш бўлса ҳам баъзан улар мос келмай ишлатилади. Конимех қорақалпоқлари шевасида *жорап* - супурги, қорақалпоқ тили жанубий диалектида – пайабзал (носки)ни билдиради.

Конимех қорақалпоқлари шевасида	Қорақалпоқ тили шимолий диалектида	Қорақалпоқ тили жанубий диалектида
<i>Сәтил</i>	Шекер/шелек	Шелек (челак)
<i>Баспа/шайдос</i>	Чайник/мосы	Баспа (чойнак)
Ләген (хамир қарийдиган идиш)	Ләген – қўл ювадиган идиш	Ләген (овқат соладиган идиш дастшуй)
<i>Шылапшын</i> (қўл ювадиган идиш)	Ләген	Шылапшын (қўл ювадиган идиш)
<i>Ожаў</i> (чўмич).	Ожаў/шөмиш	Шөмиш чўмич)
<i>Ғалбыр</i> – дәнли егинлерди елеўге	Ғалбир/қалбир	Ғалбир/усақ гөз (ғалбир)

¹ Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. – М.-Л.: АН СССР, 1951. – С. 364-361.

арналған елеуіш		
<i>Ийнәмәт</i>	Илгеншек/илмешек	Түйрегіш/түйреуіш (игна/илгак)

Конимех қорақалпоқлари шевасида урф-одат, анъаналарга боғлиқ анчагина этнонимик бирликлар ишлатилади: *бир тоғыс*, *үш тоғыс* қәде қәўметлеримис бар (Шүртепа).

Бир тоғыс, *үш тоғыс* – бу қудаларға йигит томонидан бериладиган совғалар (микдориға қараб).

Төсек орны – узатиладиган қизға бериладиган сеп (Қорақалпоғистонда *қыздың себи/қыздың көши – сеп*).

Сағлақ – қизнинг поччасига бериладиган совға: Бурынлары *сағлаққа* ылақ берилетуғын боса, хәзир ақшалай сыйлық бериледи (Шодибек кишлоғи). Адабий тилда «сый ылақ/сыйнақ».

Қудағый талтақ – қиз томоннинг йигит түйига бориши.

Шилдехана той – бешик түйи.

Шевада мотам маросимиға боғлиқ сўзлар бор: *мәўрит* – мархумнинг маъракаси, *қудайы* – мархумни эслаб ўтказиладиган *садақа*; *жетиси*, *жигирмасы*, *қырқы*, *жыласы* – мархумға бериладиган садақалар; *жамбасы жерге тийген күн* – мархум кўмилган кунни эслаб, 5-6 йил кейин бериладиган садақа; *ақта жүриў* – азадор хотин - қизларнинг 35-40 кунгача оқ рангдаги матодан кийиб юриш одати; *көгин таслаў* – азадор аёлларнинг азани ташлаш пайти; *пәкии* – ўликни ювадиган киши.

Конимех қорақалпоқлари шевасида озиқ-авқатға боғлиқ куйидаги атамалар учрайди.

Беш бармақ – ад.т. гуртик; *Бәрак* – пельмен, *ийис нан/қудайы гүлие* – кўрққанда, ёмон туш кўрганда пишириладиган нон (Шүртепа). Адабий тилда *шелпек* ёки *созбанды* Конимехда *ийис нан*; *қайыш* – гўштсиз кўртик. Кўртик устига солинадиган нарсаларға қараб *сарымай қайыш*, *помидор қайыш*, *шәккили қайышы* (*сүзбели*) қатықлы қайыш кабилар фарқланади.

Шынды – шинни. Узум ёки қовундан ишланади.

Ашытпа – гўжанинг қатик билан аралашмасы. Адабий тилда *гөжсе/гөжсе*.

Үзбен – угра ош. Қорақалпоқ тилининг шимолий диалектида - *кеспас*, жанубий диалектида *унасы/унашы*. *Үзбен* қорақалпоқ тилида ҳозир бу сўз архаик сўзға айланган: жўхори унидан қилинган, хамирдон узиб тайёрландиган овқат тури.

Дәләмә - сигирнинг туққандан кейинги сути (увуздан кейинги сути). Қозоқ олими Т.Айдаров бу сўз фақат Конимех қозоқлари тилида учрашини айтади¹ (уўыз→дәлама→сүт).

¹ Айдаров Т. Казахско-русские отношения в XVI-XVIII веках. – Алма-ата, 1961. - 123 б.

Бәрегөш – терисини олиш учун сүйилган кўзи гўшти, *мәндир* – сүйилган кўзи қорни. Масалан: *Иримшик* - мәндирди сүтке салып қайнатамыс (Сутдан тайёрланган овқат тури). *Бризин* – мандир ва сутни уютиш билан тайёрланадиган овқат тури: *езегей* – иримчик ва бризиннинг қаттиқ суви – конфет ўрнида фойдаланилади. Мисоллардаги *мәндир*, *дәлама*, *бризин*, *езегей* сўзлари қорақалпоқ адабий тилида ҳам, диалектларида ҳам учрамайди. Демак, бу сўзлар чорвачилик (лексикасидаги) касбидаги фарқларни билдиради.

Конимех қорақалпоқлари шевасида халқи чорвачилик билан шуғулланганлиги сабабли уларда бу соҳага тегишли сўзлар кўп:

Ақпана – цементланган ҳовуз. Тожик тилида об-суў-хона¹.

Ақыр – ақпанадаги сувни оқизадиган навоча.

Қозоқ тилида молга ўт соладиган охур.

Қашар – тош қўра, совукда қўй камалади.

Төлөгирде – янги тўғилган нимжон кўзи, улоқ сақланади (Сарибел).

Шырбаз – каттароқ кўзи. Шир-сут, тўйинган, тотли маъноларини беради².

Шайла – отарда ошхона ўрнида қўлланиладиган ўрин. *Желинсаў* – қўй елинида увиз қотиши натижасида юзага келадиган касаллик. Жанубий диалектда *желинсаў* - қорамолдаги касаллик³.

Басқақ қой – иссиқ ерда кўп сақланган қўй. Қўйнинг турларини билдирувчи атамалар анча кўп.

Жемхорқай – ем бериладиган қўй. *Бәнди қой* - Отардаги хавф–хатардан хабар берувчи қўй. *Қуртшақ* – бошида шохи бор қўй. *Шунақ* – қулоғи кичкина қўй. Молларга бериладиган ўсимликлар: *ғарек*, *сиңирген*, *қызылма*, *бурген*, *қуртқа шаш*, *жалтырбас*, *ноқ етек*, *қаўдан*, *ебелек*, *тўйеқарын*, *қумаршақ* ва б. Булар қорақалпоқ адабий тилида учрамайди.

Конимех қорақалпоқлари шевасида инсон номларига, ўсимлик, адир, табиат кўринишлари, тоғ, уруғ номларига хос топонимларни учратиш мумкин. Худуд қорақалпоқлари уруғлари атамалари манзил атамаларига кўчган. Масалан: Мамиқши станцияси, Тўқманғит қишлоғи, Қият овули. Шунингдек, худудда шылжыўйт, оймаўйт, қурама, кердерли, қытай, жалайыр, қаңлы, үшбас шўйт, қарамаңғыт, қыпшақ, мўйтен, маңғыт ва б. ер атамалари мавжуд.

Бу худудда яшовчи қорақалпоқ миллати вакиллари антропонимларида учрайдиган фарқланувчи белгилардан бири:

- худудда табиий тузилиши ва ҳодисаларга, табиий бойликлар ва металллар, ҳайвонот ва қуш номлари, урф-одат, анъана, табу сўзларига асосланиб қўйилган инсон исмлари кўп учрайди.

¹ Уша манба. С. 99.

² Уша манба. С. 123.

³ Қурбанбаева Б. Қарақалпақ тили қубла диалектининг сөз жасалыў ҳәм морфологиялық өзгешеликлери.: Филол. илим. канд. дис. .. автореф. – Нөкис, 2007.

- хууддаги қорақалпоқларда Нурота тоғи ва шу атамадаги зиёрат ўринлари асосида қўйилган исмлар кўп учрайди: Нурлан, Нурмурат, Нургўл, Нур Сайат, Нуралы, Нурберген, Нурлы, Нурхан. Нурлыбай, Нурлыбек, Нурлыхан, Нуржан, Нурсулыў каби чорвачилик билан боғлиқ исмлар: Бөрибай, Қарсақбай, Қундыз, Ақмарал, Нарбай, Нарқал, Нарқалдар, Қулымтай, Тайымбет, Тайжан, Бота, Нармурат, Нарқабыл, Нарым, Нарша кабилар. Бундан ташқари урф-одатни билдирувчи антропонимлар ҳам мавжуд Турсын, Қызболған, Улболған, Ултурсын, Улжан, Аңсаған, Гүлбала ва ҳ.

Иккинчи бобнинг иккинчи бўлими шевадаги фразеологизмларга бағишланган. Улар ҳудудий ўзига хосликка эга. Масалан: *аўзы қайшайды* – розилик билдириш, *аўзы байланған ҳоккузга укшаб* – сукут сақлаш, кессе қан чықмайды – (қорақалпоқ оғзаки сўзлашув нутқида сойса қан шықпаў) – зикна, *ичиге пычақ урды* – ўкинмоқ, *ҳөккиз өлди қып ислетиў* – қийнамоқ, қара ешекке шаппа мингизиў (қорақалпоқ оғзаки сўзлашув нутқида ешекке терис мингизиў) – ёмон отлик қилмоқ. Диалектал фразеологизмларда баъзи сўзлар ўзгариш билан қўлланилади, лекин уларнинг англатган маънолари ўхшаш. Шунингдек, Қорақалпоғистон қорақалпоқлари тилида учрамайдиган «бийкаршы қатын Баҳаўатдин барады, мурнына ешек қурт шықты, шекпенди таслап келиў» каби фразеологизмлар бор. Буни қўшни тиллар таъсирининг Конимех қорақалпоқлари шевасига таъсири деб қараш зарур.

Шеванинг лексик хусусиятларини ўрганишда унга хос лексик қатламга оид гуруҳлар, деб бўлиш мақсадга мувофиқдир:

Пиши – (эски туркий сўз) – озгина, бирпаст; *ағылхана* - (эски туркий сўз) – ағ – қуршов; *шандық* - (эски туркий сўз) – яранинг ўрни; *ақыр* (арабча сўз) – отхона (шевада сув берадиган нав маъносини билдиради); *даричча* – (форс-тожикча сўз) – уйни шамаллатадиган дарча. Шевада *дәрше* шаклида ўзлаштирилган.

Бу эски туркий сўзлари ва ўзлашмалар Конимех қорақалпоқлари шевасини бойишида муҳим аҳамиятга эга.

Диссертациянинг учинчи боби **«Конимех шевасининг грамматик хусусиятлари»** деб аталган.

Отларнинг ясалиши: *-шы//иш*, *-чы//чи* қўшимчалари шахс маъносини билдирувчи отлар ясайди.

Пәкиши – марҳумни ювувчи киши; айтымшы – хабар берувчи киши.

-хана аффикси ўрин маъноли от ясайди: *тандырхана*, *саманхана*, *дарўзахана* (дарвоза қурилган ўрин).

-хор аффикси хусусият билдирувчи отлар ясайди: *ҳарамхор*, *сўйиниши хор*.

-ман, *-бан* касб эгасини билдиради: *қусман* – қуш боқувчи киши.

Сифатлар ясалишида *-лы//ли*, *-лығ*, *-сыз//сиз*, *-шақ//шек* қўшимчалари фаол қўлланилади: *жемисли* (мол), *маламатлы* (айыплы), *йамағлық* (жамаўлы). – *сақ-қурымсақ*.

-шек – белги билдирувчи сифат ясайди: *кўйиншек* (куйинчак).

Феъллар ясалишида қуйидаги қўшимчалар фаол иштирок қилади.

-ла// -ле. Бу аффикс отлардан феъл ясайди: *йалаңышлаў* (*ялонғочлаш*), *айқайлаў* (*бақирши*), *пайқаслаў* (*чамалаш*), *тирнекле* (*тирноқлаш*), *қозылаў* (*инсоннинг тўғилиши*).

Феъл функционал шакллари ҳар хил маъноларни ифода қилади ва улар қуйидаги қўшимчалар билан ясалади:

-ган// -ген, -қан// -кен, -ган аффикслари билан ўтган замон сифатдоши шакллари ясалади: йыққан – туғылган. Масалан: *Тугылган* жайым Қызылтөбе райони, Айранжи қышлағы (Шўртепа).

-туғын, -тын, -дыган аффикс шакллари. Масалан: *Ұлаң айтадыган* йеди (Бешрабат).

-ар// -ер –р, -мақши// -мекиши аффикслари келаси замон сифатдошларини ясайди: *сурмакиши*, *уёлтирмакиши*.

Конимех қорақалпоқлари шевасида равишдошларнинг -ып// -ип, -ўп, -ыб// -иб, -уб, -а, -ә, -й, -ганиша// -генише шакллари учрайди: Септи келин *аганча*, епти келин ал (Мамиқши қишлоғи). Йел аўзыға иелак *тутып* бомыйды (Бешрабат қишлоғи).

Ҳаракат номи шакллари –ыў// -иў, -ў (-уў), –моқ аффикслари билан ясалади: жоғарыға, узакқа, азанда, эр талаб.

Отларнинг грамматик категориялари бир қатор хусусиятлари билан фарқланади:

Отларда бирлик маъно сўз ўзаги билан англатилса, кўплик маъно –лар// -лар, -дар, -нар, -ат шакллари ёрдамида билдирилади: Нуратада қарақалпақтың катте *мазараты* бар (Шўртепа). *Қатыннар* менен қатыннар кўрести (Сарибел).

Қорақалпоқ тили шимолий диалектида –нар/-нер кўплик қўшимчаси борлиги қайд қилинади.

-нар/-ат аффикслари қўлланилишига кўра унумсиз бўлиб, унинг ўрнида -лар// -лер қўшимчаси қўлланилади.

Эгалик қўшимчаси шевада 1-шахс -ым// -им, -м, -уң// -ўм; 2-шахс: –ың// -иң, -ң, -уң// -ўң; 3-шахс: –ы// -и, -сы// -си, -у шаклида келади.

Келишик шакллари баъзи вариантларининг тўшиб қолиши, бирининг ўрнида иккинчисининг қўлланилиши ҳолатлари билан шева вакиллари тили қорақалпоқ адабий тилидан фарқланади.

Бош келишик. Унинг махсус қўшимчаси йўқ. У адабий тилдагидан фарқланмайди.

Қаратқич келишигининг –ның// -ниң, -дың// -диң, -тың// -тиң, -нуң// -нўң, -дуң// -дўң, -туң// -тўң шакллари қўлланилади. Шевада ўзбек тили таъсири натижасида сўз охири қандай товуш билан тугалланишига қарамасдан баъзан –ның// -ниң шакли қўлланилади: *паишаның*, *аўуиның* каби.

Жўналиш келишигининг –га// -ге, -қа// -ке, баъзан –гә, -кә, -нә вариантлари бор: *насибиңе*, *сурағға*, *жоғарыға*.

Конимех тумани баъзи қишлоқларида жўналиш келишиги кўшимчасининг тушиб қолиб ишлатилиши ҳоллари учрайди: *Нурата* барасыз ба?

Тушум келишигининг –ды//–ди, –ты//–ти (ундошлардан кейин), –н кўшимчаси эса эгалик кўшимчасидан кейин кўшилиб келади: *атны егирлеў, ярымын-ярымыны*.

Чиқиш келишиги кўшимчаси –дан//–ден (–дән), –тан//–тен (–тән), –нан//–нен (–нән) аффиксларидан иборат: *иштан* (ичкаридан).

Шевада ўрин келишиги III шахс эгалик кўшимчасидан кейин –нда//–нде шаклида кўшилиши ўрнига ўзбек тили таъсири натижасида –да//–де шаклида кўшилади: *жайыда*–жайында, *қонлида*–кеўлинде.

Шевада сифатлар семантик жиҳатдан адабий тилдагидан катта фарқларига эга эмас. Аслий сифатларда товуш ўзгаришлари содир бўлади: *кэлте/келте, джыллы/жыллы, тола/толы*.

Шевада соннинг барча маъно турлари қўлланилади, миқдор сонларда, кем сўзи қўлланилиб, бир миқдор камайтириб айтилади: *бир кем жетпис* (69), *бир кем қырк* (39), *юз ва минг* сонларига бир сони кўшилмай ҳам айтилади: *жүз он* (110), *мың бир жүз* (1100). Санок сонлар: *еки-йеки, үш, төрт, бес-беш, алты, жети-етти, сегиз-сәккиз, тоғыз, ўон, жийирма, отуз-отыз, қырк, елли-елүү-эллик, алпыс-алтмиш, жетпис-етмиш, сексен-сәксән, тоқсан, жүз-йүз, миң-мың* шаклларида қўлланилади.

Тартиб сонлар –ынчы//–инчи, –лынчи//–ленчи кўшимчалари орқали ясалади. М.Қашғарий «Девон»и да ҳам тартиб сонларнинг –ынч, –инч, –унч–унг кўшимчалари келтирилган¹.

Жамловчи сонлари –аў//–еў аффикси ёрдамида, баъзан –та кўшимчаси билан ҳам ясалади: *биреў-битта*, *икки* ва.б. Баъзан жамлов сонлари ўрнига эгалик кўшимчаси сонлар ҳам қўлланилади: *еккин-екеў*.

Тахсин сонлари чиқиш келишиги кўшимчаси ва –лап//–леп кўшимчалари билан ҳосил қилинади: *ўонлап, биримлеп*.

Чама сонлари жуфт сонлар жўналиш, чиқиш, келишиклари, кўшимчалари ва бир сўзи билан билдирилади ва –лаган//–леген, –ша кўшимчалари билан ясалади: Алдымыздан *бир жигирма* адам шықты-аў (Сарибел). *Мыңшасын* ^ўөлтирдим (Шўркўл).

Каср сонлар қаратқич ва чиқиш келишиклари билан ҳосил қилинади: *учтан бири, ярмысы* ва.б.

Олмошларнинг барча маъно турлари қўлланилади, баъзилари фонетик ўзгаришлар билан айтилади: *мен, сен, ол* олмошлари жўналиш келишиги *маңа, саңа, оңа* шаклида учрайди. Уларнинг эгалик кўшимчаси билан турланиши II шахсда *сан, сенлер*, III шахсда *ул/у, улар* шаклида учрайди.

Кўрсатиш олмошлари *мунаў, мана, шул, осы* ўзлик олмошлари өз сўзи билан, сўроқ олмошлари *ким, не, неше*, жамлаш олмошлари *бәрша, бутин, жамики, ҳамма*, белгилаш олмошлари *ҳәр* сўзи, бўлишсизлик олмошлари

¹ Қашғарий М. Девону луғатит турк. Индекс. – Тошкент, 1967. Б. 488.

ҳеш/иш сўзлари ва сўроқ олмошлари билан бирикиб келиб ифодаланадилар: *Иш ким кемеди* (Шўртепа).

Шевада феълларнинг бўлишли, бўлишсиз, ўтимли, ўтимсиз шакллари учрайди. Биргалик даража *-ис//иш*, *-иш//иш* шакллари билан, *алыш*, *сүйлес*, ўзлик даража *-ын//ин*, баъзан *-ыл//ил* шакллари билан *жийилди-жыйыл*, ўзлик даража шакллари фонетик фарқлар билан қўлланилади. Бўйруқ-истак майлнинг *-айын//ейин* шакли қисқарган ҳолда *-ай//ей* ҳолида қўлланилади: Садаған кетей өзимди *таныстырай*. Бўйруқ майли *-сун/сүн*, *-алы*, *-ани айталы*, *-гыл*, *-гил*, *-гын*, *-гин* – қылмағын, айтқыл шаклида учрайди.

Шарт ва майли шакллари ўзгаришсиз қўлланилади. Шевада замон шакллари адабий тилдаги каби қўлланилади. Равишлар қўлланилишида ўзбек тили таъсири ярқин кўзга ташланади.

Пайт равишлари: *иртаң*, *букун*, *кеша*, *күндүз*, *азали*, *бана* (*бағана*) ва б. Ҳолат равишлари: *мәккам*, *зурға*, *иплап*, *бир-бир*.

Даража-микдор равишлари: *кәм*, *сонша*, *сансыз*. Кучайтирув, тарз равишлари алоҳида фарқларига эга бўлмасдан, улар адабий тилдагига мос қўлланилади.

Қўшма сўзлар семантикаси адабий тилдагига ўхшаш, улар сўзларга қўшилиб, қўшимча маъно беришга ихчамлашган. Кўмакчилар бош, жўналиш, чиқиш келишиклари билан жўналиш келишигида кўмакчилардан *ша* шакли фаол қўлланилади: *Жылға ша – жылға шекем*.

Боғловчиларнинг бириктирувчи: *менен*, *ҳәм*, *және* (*йәна*), *ва*, *-да//де*, *-та//те*, зидлов: *амма*, *бирақ*, *ол*, *лекин*, сабаб *шунки* боғловчиларида ҳудудга хос хусусиятлар мавжуд. Шарт, айирув, эргаштирувчи боғловчиларда алоҳида ўзгаришлар сезилмайди.

Юкламаларнинг *-чы//чи* шакли сўроқни, *-гой* тасдиқни, *-та* кўчайтириш маъносини билдиради. *-та* кўргенше жаным, хош¹енди (Янгиробад).

Ундов сўзлар фонетик фарқлари билан учрайди: *хов*, *хай*, *ваҳ*, *аҳ*, *ҳэ*; расм-русм ундовларидан хайрлашишни *-хай* сўзи билан. *Яқшы* шакли билан ҳосил қилинади: *-яқшы*, *мақул*, *хош*, *яқшы онда*.

Уй ҳайвонларига нисбатан қўлланинувчи ундовлар ҳам фонетик фарқлари билан қўлланилади. Масалан, уй ҳайвонларидан эчкини *жиги-жиги*, итни *бо-бо*, деб чақириш одатлари бор.

М.Қошғарий луғатида эчкини чақириш учун *чiк-чiк* сўзи қўлланилган деб кўрсатилган¹.

Хулоса қилиб айтганда, шевадаги грамматик ўзига хосликлар шева вакиллари билан аралаш яшаётган қўшни халқлари тилларининг ўзаро таъсири ва қадимги туркий тилга хос шаклларнинг шевада сақланиб қолиши натижасидандир.

¹ Қашғарий М. Девону луғотит турк. Индекс-луғат. – Тошкент, 1967. Б. 488.

УМУМИЙ ХУЛОСАЛАР

1. Навоий вилояти Конимех туманида яшовчи қорақалпоқлар тилида ҳудудий тил хусусиятлари уни алоҳида шева дейишга асос беради.
2. Конимех қорақалпоқлари шеваси Қорақалпоғистон қорақалпоқлари тилидан фарқланиши, уларнинг ҳудудий олислиги, географик жойлашиши, шуғулланадиган касб-ҳунари ва ҳоказоларнинг натижасидир.
3. Шеванинг диалектал лексикаси таркибига кўра туркий тиллик асосга эга ва шунга қўшимча равишда диалектал хусусиятларни ҳам ўзида акс эттиради.
4. Конимех тумани Сарибел ҳудудида истиқомат қилувчи қорақалпоқлар тилида қозоқ, Шодибек, Шўртепа, Қус қашти, Бесрабат ҳудудларидагилар тилига ўзбек тилининг таъсири бор. Бу уларнинг ўша халқлар билан ёнма-ён яшаши билан изоҳланади.
5. Аксинча, қорақалпоқ тилининг қўшни яшаётган ўзбеклар, қозоқлар тилига таъсири ҳам ёрқин кўзга ташланади.
6. Ҳудуд халқининг асосий касби чорвачилик бўлганлиги сабабли бу соҳа лексикасида умумтуркий лексик қатламга оид муштарак сўзлар анча учрайди.
7. Қорақалпоғистондаги қорақалпоқлар тилидаги архаик қатламга оид сўзлар Конимех қорақалпоқлари шевасида умум қўлланишга ва чекланган маъноларига эга.
8. Конимех қорақалпоқлари шевасига хос диалектал хусусиятлар уни қорақалпоқ тилининг жанубий диалектига мансуб дейишга асос беради. Чунки Қорақалпоғистоннинг жанубидаги қорақалпоқлар ҳам Конимех қорақалпоқлари ҳам ўзбек халқи вакиллари билан қўшни яшаши ва уларнинг тилларида ўзбек тили элементлари устун қўлланилиши бундай ҳулосага келишга ҳуқуқ беради.
9. Конимех қорақалпоқлари шевасини адабий тил, диалектлар билан қиёслаганда бирмунча ўхшашликлар ва фарқлар кўзга ташланади. Бу унинг фонетик, лексик, грамматик хусусиятларида очиқ-ойдин намоён бўлади.
10. Конимех қорақалпоқлари шеваси қорақалпоқ тили диалектлари тизимида алоҳида ўрни ва нуфузига эга.
11. Конимех қорақалпоқлари шевасининг ажралган шева сифатида сақланиб қолишига уларнинг Қорақалпоғистон ҳудудларига туташ маконда истиқомат қилишлари, уларда қорақалпоқ мактабларининг эркин фаолият кўрсатиши, Конимех тумани ёшларининг Қорақалпоғистон республикаси Олий ва ўрта махсус ўқув юртларида мунтазам таълим олишлари каби омиллар билан изоҳланади.

ЭЪЛОН ҚИЛИНГАН ИШЛАР РҰЙХАТИ

1. Пирекеева А. Кенимех қарақалпақлары тилиндеги фонетикалық өзгерістер // ӨзР ИА ҚҚБ Хабаршысы. - Нөкіс, 2008. - № 4. - Б. 85-87.
2. Пирекеева А. Кенимехли қарақалпақлардың үрп-әдет дәстүрлеріндегі гейпара терминлер мәселесіне байланысты диалектизмдер // ӨзР ИА ҚҚБ Хабаршысы. - Нөкіс, 2009. - № 4. – Б. 124-126.
3. Пирекеева А. Кенимехли қарақалпақлардың сөйлесіміндегі антропонимдер / Бәркамал әулад жылына бағышланған «Ауыл хожалығында илимий изерттеулер нәтижелерін өндіріске енгізіу тийкарлары» атамасындағы илимий-әмелий конференция материаллары. - Нөкіс, 2010. – Б. 146-147.
4. Пирекеева А. Кенимех сөйлесіміндегі азық-ауқатларға байланысты гейпара өзгешеліктер “Әжинияз атындағы Нөкіс мәмлекетлик педагогикалық институтының илим, билимлендириу хәм тәрбия мәселелерін рауажландырыудағы орны”. Республикалық илимий-теориялық конференция материаллары. - Нөкіс, 2010. - Б.137-138.
5. Пирекеева А. Кенимех сөйлесіміндегі топонимдер // Әмиўдәрья. - Нөкіс, 2010. - № 4. – Б. 122-125.
6. Пирекеева А. Кенимех сөйлесіміндегі шаруашылық лексикасындағы гейпара өзгешеліктер // ӨзР ИА ҚҚБ Хабаршысы. - Нөкіс, 2010. – № 2. - Б. 62-63.
7. Пирекеева А. Кенимех қарақалпақлары тилинің гейпара өзгешеліктери. - Нөкіс: Қарақалпақстан, 2010. – 50 б.
8. Пирекеева А. О локальном говоре каракалпакского языка // Вестник Челябинского государственного университета. Филология. – Челябинск, 2011. - № 3 (218). - С. 115-118.

Филология фанлари номзоди илмий даражасига талабгор Пирекеева Амангул Ансатбаевнанинг 10.02.02. – Туркий тиллар (қорақалпоқ тили) ихтисослиги бўйича «Конимех қорақалпоқлари шеvasи» мавзусидаги диссертациясининг

РЕЗЮМЕСИ

Таянч сўзлар: диалектик, шева, алоҳида шева, фонетика, морфология, сўз ясаши, этник таркиби, қўшимча, зонал шева.

Тадқиқот объекти: Навоий вилояти Конимех туманида истиқомат қилувчи қорақалпоқлар оғзаки сўзлашув тили ва у бўйича тўпланган диалектологик материаллар тадқиқотнинг асосий объектидир.

Ишнинг мақсади: Тадқиқотнинг асосий мақсади Конимех қорақалпоқлари сўзлашув тилидаги диалектизмларнинг фонетик, лексик, грамматик хусусиятларининг ўзига хос белгиларини очиқ бериш, уларни қорақалпоқ адабий тилига ва унинг шимолий ва жанубий диалектлари материалларига қиёслаш.

Тадқиқот методлари: Ишда қиёсий-тавсифий, тарихий-қиёсий, синхрон-диахрон таҳлил, статистик методлар қўлланилди.

Олинган натижалар ва уларнинг илмий янгилиги: Қорақалпоғистон Республикасидан ташқарида - Навоий вилояти Конимех туманида яшовчи қорақалпоқ миллати вакиллари сўзлашув тили ўрганилди. Худуддан тўпланган тил материаллари қорақалпоқ адабий тили, тилимизнинг шимолий ва жанубий диалектлари, шевалари билан қиёсланди. Конимех қорақалпоқлари шеvasи алоҳида шевалардан бири эканлиги, унинг фонетик, лексик, грамматик хусусиятлари илмий асосда таҳлил қилинди.

Амалий аҳамияти: Ишда илк бор Конимех тумани қорақалпоқлари оғзаки сўзлашув тили диалектизмлари лисоний таҳлил қилинди. Олинган илмий хулосалар Конимех шеvasи материалларини Қорақалпоқ адабий тилига, унинг шимолий ва жанубий диалектларига фонетик, лексик, грамматик жиҳатдан қиёслаш натижаларига асосланди. Унинг амалий аҳамияти шундаки, олинган натижалар шева вакиллариининг она тили сифатида юзага келган диалектизмларнинг пайдо бўлиши ва ривожланиши жараёнларини намоён қилишга, қорақалпоқ тили тарихи, диалектологияси фанлари бўйича маъруза, амалий машғулот, семинар дарсларини ташкил қилишга, мазкур фанлар бўйича дарсликлар яратиш, диалектологик луғатлар тузиш, битирув ишлари, магистрлик диссертациялар ёзишда ёрдам беради.

Татбиқ этиш даражаси ва иқтисодий самарадорлиги: Диссертация материаллари умум-таълим мактаблари, ўрта махсус ва олий ўқув юртлари ўқувчи ва талабаларига она тилини ўргатишда, нутқ маданияти муаммоларини ҳал қилишда фойда бериши мумкин. Бу маориф ва маданият соҳасида иқтисодий ва маънавий самара беради.

Қўлланиш соҳаси: Тюркология, қорақалпоқ филологияси, қорақалпоқ тили тарихи, диалектология соҳаларида қўлланилади. Олий ва ўрта-махсус ўқув юртларида, умумтаълим мактабларида қорақалпоқ тилини ўқитишда фойдаланиш мумкин.

Р Е З Ю М Е

диссертации Пирекеевой Амангуль Ансатбаевны на тему «Говор кенимехских каракалпаков» на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.02. - Тюркские языки (каракалпакский язык)

Ключевые слова: диалект, говор, фонетика, морфология, словообразование, этнический состав, изолированный говор, диалектная речь, разговорная речь.

Объект исследования: местные языковые особенности каракалпаков, проживающих в Кенимехском районе Навоийской области и собранные по ней диалектологические материалы.

Цель исследования: изучение фонетических, лексических, грамматических особенностей диалектизмов в разговорной речи кенимехских каракалпаков, сравнение Кенимехского говора с северным и южным диалектами каракалпакского литературного языка.

Методы исследования: использованы структурно-описательный, историко-сравнительный, синхронно-диахронический, компонентный, статистический и системный методы.

Полученные результаты и их новизна: в работе впервые подвергаются комплексному изучению диалектизмы в устной речи кенимехских каракалпаков. Полученные результаты основаны на сопоставлении материалов каракалпакского литературного языка, его северного и южного диалектов, с фонетическими, лексическими и грамматическими особенностями диалектизмов в разговорной речи кенимехских каракалпаков.

Практическая значимость: результаты исследования могут способствовать изучению диалектных особенностей каракалпакского языка, а также развитию языка каракалпаков, при разработке лекционных и семинарских занятий, по истории каракалпакского языка, при написании учебников и учебных пособий по диалектологии, при создании диалектологических словарей и написании выпускных квалификационных работ, магистерских диссертаций.

Степень внедрения: Результаты исследования были опубликованы в научных журналах и сборниках; основные выводы и положения работы обсуждались в республиканских межвузовских конференциях, применялись при проведении практических занятий по истории каракалпакского языка на филологическом факультете Нукусского государственного педагогического института.

Область применения: тюркология, каракалпакская филология, история каракалпакского языка, диалектология.

Resume

thesis of Pirekeeva Amangul Ansatbaevna on the academic degree competition of the candidate philological science on speciality 10.02.02 - the Turkish languages (Karakalpak), subject: “Dialects of Kenimekh Karakalpaks”

Key words: dialects, phonetics, morphology, word formation, ethnical structure, territorial dialect, dialect speech, oral speech, vocabulary

Subject of the research: oral (colloquial) speech of Karakalpaks, inhabiting in Kenimekh province of Navoi region and collected dialectological materials.

Purpose of work: study of phonetic, lexic and grammar peculiarities of dialectisms in oral speech of Kenimekh Karakalpaks, compare these dialects with the North and South dialects of the Karakalpak literary language.

Methods of research: structural-descriptive, historical-comparative, synchronic and diachronic, componential, statistic and systematic.

The results achieved and their novelty: the attempt of complex study of dialectisms in colloquial speech of Kenimekh Karakalpaks was made for the first time. Achieved results were based on comparing materials of Karakalpak literary language and its northern and southern dialects with the phonetical, lexical and grammatical peculiarities of dialects in oral speech of Kenimekh Karakalpaks.

Practical value: results of the research can contribute to study of the dialectical development of the Karakalpaks language, as well as can be used in working out lectures and seminars on history of the Karakalpak language, writing of aids and textbooks on dialectology, compiling dialect dictionaries, qualificative papers and master’s thesis.

Degree of embedding: the results and conclusions of the research were reported at the republican and higher school conferences, reflected in 7 articles and applied in the conducting of practical classes on the history of Karakalpak language at the faculty of philology of Nukus State Pedagogical Institute.

Field of application: Turkology, Karakalpak philology, history of the Karakalpak language, dialectology.